

УДК 821.161.2-31:93

ПОЛІКОМПОНЕНТНІСТЬ ХУДОЖНІХ ОБРАЗІВ У ІСТОРИЧНІЙ ФАНТАЗІЇ «ІЗ СЬОМОГО ДНА» ЯРОСЛАВИ БАКАЛЕЦЬ ТА ЯРОСЛАВА ЯРІША

Лариса Волошук

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Тимошенка, 13-Б, м. Київ, Україна, 04212

l.voloshuk@kubg.edu.ua

У статті окреслено характерні ознаки образів у сучасній українській постмодерній прозі, зокрема в історичній фантазії «Із сьомого дна» (2011 р.) Ярослави Бакалець та Ярослава Яріша. Зазначено, що сприйняття минулого у творі змодельовано крізь призму сучасних морально-етичних цінностей, що дозволяє виявити суть змін у характеристиці людини в актуальному теперішньому; важливим компонентом у формуванні образів-персонажів є лірично-емоційний аспект. Зроблено висновок, що аналізований роман цікавий не лише темою, адже репрезентує Велику Руїну, але й потрактуванням минулого крізь призму омріяного ідеалу, який формує національну свідомість. Актуальність розвідки зумовлено необхідністю аналізу динаміки реальних і містичних образів у національно-специфічних контекстах сучасної літератури.

Ключові слова: образ-персонаж, образна система, художня романістика, парадигма часу, художній вимір, літературна проєкція, містичність образу.

Проблему художнього відтворення образу людини в українському літературознавстві ХХ ст. розглядали переважно в контексті усталеного сприйняття літературного твору як цілісного явища. Персонаж тлумачили як смисловий центр художнього світу. Аналізуючи різноманітні літературознавчі підходи, які актуалізують проблему персонажа, доцільно врахувати, з одного боку, кризу особистісного начала, яку відобразило сучасне постмодерне мистецтво, з іншого – підхід до персонажа як до «головного об'єкта літератури», що побутував у літературознавчій науці впродовж ХХ ст., адже в сучасному літературному процесі з'являються як тексти, позначені яскраво постмодерними рисами – ті, які, скажімо, відображають втрату віри автора в раціональність буття, – так і твори, що демонструють орієнтацію автора на модерні цінності, несуть конструктивну світоглядну ідею тощо [7, 10].

До засобів розкриття характеру персонажа та його психологізації у класичній літературі дослідники відносили [2, 53]: опис зовнішності, одягу (портрет); мову героїв (діалогічна та монологічна); вчинки; характеристику іншими персонажами; сюжетні колізії; відтворення навколишнього світу природи, речей (інтер'єр, пейзаж); суспільні, історичні, культурно-мистецькі та ін. події, у які «включено» персонажа. Проблема людини є центральною в літературі епохи модернізму. Персонаж постмодерної літератури створюється автором так, що його індивідуальність не є вагомою. Будь-які його властивості, риси втрачають традиційне конструктивне значення у площині постмодерного тексту-гри [4, 11]. Філософія постмодернізму демонструє не лише витіснення на периферію проблеми людини, а й перетворення на фікцію самої ідеї цілісної,

самототожної особистості. Теоретики постмодернізму ідею «самодостатньої індивідуальності» зараховують до сфери маніпулювання масовою свідомістю, вважають тим фактором, що сприяє витворенню у суспільстві оманливих, штучних цінностей. Цілісність людської індивідуальності, її унікальність і неповторність упродовж віків було постульовано як основу світової культури. У філософії ж постмодернізму задекларовано розчарування в культурі індивідуалістичної особистості [9, 71].

Потрібно зазначити, що ідея нівеляції особистості не є відкриттям постмодерної епохи. Вже у літературі модерну, як було зазначено, виникає поняття «людина без властивостей», людина – нульова величина. Модерністський текст, констатуєчи факт зникнення особистості, намагається все ж «урятувати» людину, знайти стабільний ґрунт для її існування у цьому світі. Постмодерністи, фіксуючи у своїх текстах розщепленого суб'єкта, намагаються зруйнувати його остаточно, адже не вірять у раціональне існування людини [10, 109]. Філософія постмодернізму відкидає можливість цілісності як індивідуального «Я», так і колективного. Навіть, здавалося б, нейтральне поняття «суб'єкт» зазнає трансформацій, переоцінки. Так, Ю. Крістева замість поняття «суб'єкт» пропонує поняття «проблематичного процесуального суб'єкта мови» [6, 61]. Руйнування, розхитування однозначностей, постмодерна «гра в абсурд, що переслідує, зокрема, мету засвідчити відносність усього існуючого», як вказує Д. Затонський, безпосередньо стосується проблеми особистості: постмодернізм руйнує стереотип однозначного, «ідеологізованого» героя: «позитивного» й «негативного», породженого масовою культурою і характерного не лише для політично заангажованих суспільств [3, 60]. Постмодерний текст, який не знає визначеності, націлений на відносність будь-яких істин, переокреслює сам принцип, можливість існування сталих категорій на кшталт позитивний/негативний, моральний/аморальний герой тощо [11, 49] та сталих характеристик.

Особистість, індивідуальність героя у постмодерному романі знівельовано, увагу автора спрямовано на перевертання, переоцінку традиційного, звичного, усталеного. Як наслідок, персонаж у тексті стає інструментом авторської гри з усталеними суспільними стереотипами, ідеями, різноманітними табу. Таку специфіку творення персонажа постмодерного твору визначає ігрова природа постмодернізму. У дослідженні М. Коваль «Гра в романі і гра в роман» ігровий чинник розглянуто в широкому значенні як «головний організаційний принцип» постмодерністського тексту та вужче – як засіб творення персонажів. Так, на «лексико-семантичному» рівні постмодерного тексту дослідниця вирізняє прийом «гри зі словом», яка переростає в гру поняттями, смислами, значеннями та використовується автором постмодерного тексту для творення персонажів. Така гра є своєрідним виступом проти детермінованості «офіційної мови» з її обмеженнями та строго визначеними поняттями. Прикладами гри на «лексико-семантичному» рівні М. Коваль називає «словесно-понятійні маніпуляції» з іменами персонажів, що допомагають створити особливий

семантичний контекст, у якому можливою стає гра з ідеями, традиціями [5, 40]. В авторській грі з персонажами в постмодерному тексті важливої ролі набуває іронія, пародія. Принциповою є різниця між, сказати б, «класичним» розумінням цих понять (у якому важливим є аспект критичності, а то й нігілістичності, спотворення, протесту тощо) та постмодерністським їх потрактуванням. Іронія, пародія постмодернізму забезпечує полісемантичне прочитання тексту. Відтак, постмодерний автор отримує необмежену свободу гри у створенні своїх героїв (йдеться, скажімо, про те, чи впізнає читач приховану в постаті персонажа цитату, алюзію, чи зрозуміє іронію автора тощо) [8, 70].

Роман «Із сьомого дна» Ярослави Бакалець та Ярослава Яріша про один із найтрагічніших періодів у житті України – Великої Руїни (друга половина XVII ст.) – боротьби за владу серед козацької старшини. Автори обрали його для сюжету, аби показати протистояння гріха та віри, честі та облуди, зради та вірності, адже саме козаки завжди трималися віри християнської, боронили та вмирили за неї, і тому дияволу найбільш вигідно піддати їх випробуванням, посіяти і зібрати гріх як найпершу розмінну монету, якою платять у пеклі.

Особливістю роману є, з одного боку, присутність у ньому містичних персонажів, посланців пекла, які активно втручаються у події, з іншого боку – протистояння їм реальних історичних героїв – козаків, які оживають для боротьби із потойбіччям. Троє чортів – Лихо, Біда та Недоля, одного дня були спроваджені Люцифером на землю, аби пересварити людей і «назбирати козацьких голів». Розповідь ведеться від імені посланця темних сил, чорта Недолі: «Ми рухалися вервечкою по ледь помітній звіриній стежці. Попереду йшов Лихо, що мав гострий зір, і ми з Бідою довірили саме йому вести нас. Я йшов за ним, а Біда плентався у хвості. Мене всі називали Недолею» [1, 7]. Посланці темних сил заручаються підтримкою мірошника, який постійно знаходить для них «вбранка», вселяються у тіла (зазвичай — самогубців) і йдуть у світ як звичайні люди. Старий мірошник, який живе разом з дочкою, прагне вберегти від неї свою таємницю, не пускає чортів до хати, а лише шукає їм нові «вбранка» та лікує: «Не пущу, там дочка. Вона нічого не знає, то краще не пхайтеся. Он драбина, лізьте на горище, а я зараз принесу вам ліки» [1, 14]. Чорти не просто вбивають, а ще й намовляють на гріх, сіючи у душах старшини козацької сумніви, заздрощі, ненависть та бажання «піти по головах» заради слави. Вони залишають горище, щоб вирушити на пошук крові та вбивств, що чиняться в Україні (адже їх мучить голод) і вже тут виявляється їх підступність та демонічна сутність. Поводяться чорти на землі як справжні люди, проте їх видає одна риса: вони дуже бояться храмів та святих місць, а українці традиційно шанують святині, що відповідає їх національному психотипові. Про це свідчить такий момент: «Я не міг собі й уявити, що навіть земля перед собором свята!!! Направду святе місце, навіть повітря навколо нього. Я відчув, як мене починають пекти ступні, як стискає горло. Озирнувся, мої побратими, працюючи ліктями, вже проривалися в натовпі подалі від собору» [1, 109].

Спершу сюжетна лінія розгортається в околицях Києва, згодом – у Чигирині

та Запорізькій Січі. Відбувається перша зустріч з гетьманом Б. Хмельницьким: «З появою Хмельницького народ загув побожно – старого всі обожнювали. Він вже не міг сам зійти на землю, тож двоє його підтримували за руки. Один із них був ставний козак, по виправці – шляхтич. Був убраний так само, як гетьман, – у чорну кирею. Другий – молодий хлопець років шістнадцяти» [1, 56]. Серед тих, кому чортові вдалося закинути чорне зерно у душу, аби згодом проростало злом, лихими вчинками та заздрістю, були сотник Іван Пушкар («був гордим та честолюбним чоловіком») та Іван Брюховецький. А от залишилися незламними у правді, власній честі й вірі християнській – полковник Іван Богун та гетьман Іван Виговський («впертий у своїх переконаннях, хитромудрий, ... зі злого завжди вмів витягти добро»).

Після Києва Лихо, Біда й Недоля разом з козаками їдуть до Білорусі. Їх демонічна сутність виявляється в бою з козаками. Ось як Недоля розповідає про своє перше вбивство, адже чорти відчують задоволення і навіть насолоду, знищуючи людей: «У бісів почуттів не буває, але коли я це зробив, мене накрила тепла хвиля радості. Це був мій перший козак, та не простий – старий, закоренілий. Я озирнувся за товаришами, вони вже рубалися палашами з дикою люттю» [1, 175]. Проте сильну духом людину охороняють янголи, і часто чортові не вдається її завербувати, що сталося й із полковником Нечаем: «Думав про Нечая. Він виявився твердим, і, схоже, завербувати його найближчим часом на взмоги не буде. Що ж робити? Треба буде вербувати когось іншого. Побратимів полковника, а може, навіть... жінку» [1, 146]. Дружина Нечая – мужня жінка, яка попри всі негаразди залишається вірною своїй справі й відповідає усім уявленням про автентичний образ українки. Олена Нечаєва – дочка Б. Хмельницького. Вона характеризує себе так: «Я колись любила танці, поезію, бенкети. Любила слухати від батька про справи політичні, все, пам'ятаю, допитувалася, навіть поради якісь давала. А потім вийшла заміж, чоловік, діти. Зараз мене дуже цікавить усе, що робиться в державі. Козаки не дуже допускають жінок у свої справи, тож більше по господарству доводиться...» [1, 189].

У Чигирині Недоля зустрічається з Юрком, який має стати гетьманом: «Юрій Хмельницький був хлопцем невисоким, худорлявим, блідим на лиці. Вуса тільки-но почали пробиватися, волосся акуратно пострижене. Вдягнений достойно, поведився так само. І очі цього юнака були не по літах дорослі. Він пронизливо мружився, коли оглядав нашу кавалькаду. Особливо довго свердлов поглядом мене» [1, 196]. Недоля видає себе за освічену людину, і пані Олена просить його зайнятись освітою Юрка, проте підступний чорт схиляє хлопця до повернення собі гетьманства: «Слово за словом, я свого Юрся намовив. З блаженного монастирського служки та мрійливого бурсака він раптом перетворився на жадібного, хитрого й зависного юнака з гучним батьковим іменем та ще більшими амбіціями. Я знав, що він обов'язково напише до дядьків листи» [1, 198].

Біля гетьмана постійно працює його писар, Іван Виговський: «Він знав і покійного Тимоша, і Юрка, і Катрю з Оленою ще дітьми. Хмельницький взяв

Виговського у свою генеральну канцелярію відразу після Жовтих Вод, викупивши з татарського полону. Хмель знав добре всі здібності молодого писаря, бо вони вже до того зналися років десять. А оскільки пан Іван за свою вірність і розум для гетьмана відразу став своїм, то й удома часто бував, а потім і породичалися» [1, 202]. Недоля прагне завербувати і його, та це не вдається: «Мені дуже хотілося спробувати «завербувати» й інших старшин, та прокрастися вночі до їхніх помешкань не було ніякої змоги. «Завербував» наразі лише Брюховецького і він повністю став моїм чоловіком» [1, 203]. Не зміг лукавий переконати й І. Богуна: «Я зрозумів, що Богун тієї ж кістки, що й полковник білоруський. Він твердо стояв на своїх переконаннях, завербувати його неможливо. Мені треба було повертатися в бочку, але, маючи вже Богуна в руках, я не хотів так легко відпускати. Хотів помститися, помучити його душу». Завдяки намовам Недолі та завербованого ним Брюховецького Юрко Хмельницький відмовляється від гетьманства, а Рада обирає І. Виговського. На раді з'являються нові образи-персонажі: брати Виговські, Немирич, Тетеря, Гуляницький, Лісницький, Пушкар та ін. Після банкету на честь обрання нового гетьмана введено ще один образ-персонаж жінки – дружини І. Виговського: «Олена Статкевич вважалася між козаками і навіть поміж старшиною гордою шляхтянкою. Була вона й справді старовинного шляхетського роду, освічена й вихована. Рід її добряче постраждав під час Хмельниччини, проте батьки були православні українці й не побажали залишати рідну землю й тікати з іншими панами» [1, 158]. Далі шлях чортів лежав на Полтаву. Там вони зустрілися ще з одним представником темних сил: «Величезна чорна потвора саме роздирала молодого кабанчика. Це не був звичайний вовк – вовкулака, перевертень, і ми ще в Полтаві впізнали його. Він зауважив нас, коли ми підійшли до нього на відстань польоту кулі. Тварюка враз відірвалася від своєї здобичі й пішла на нас, блиснувши очима та наставивши ікла». Тож, в Україні в часи Руїни діяв майже весь пантеон нечисті.

Використовуючи елементи фольклору, автори відтворюють образ Марусі Чурай. Її кохав Іскра, а вона любила Гриця Бобренка, також козака значного. Справа ніби й до весілля йшла, та Гриць раптом передумав. Недоля так пояснює цей вчинок: «Наша контора завербувала його через матір – інколи й так доводиться працювати. Купили її на жадібності й марнославстві, пообіцявши багату невістку, дочку Федора Вишняка. Коли Грицько покинув Марусю, то її й вербувати не треба було – жінки слабкодухі та й любов у тій чистій душі засіла дуже глибоко. Спочатку вона, сердешна, хотіла втопитися, а коли не вдалося, то вийшло так, що отруїла Грицька. Ніби ненавмисно, та все ж отруїла» [1, 207]. Недоля викликає Люципера: «– Я вимагаю двобою. Дай мені Везувія, інакше я відречуся від тебе, піду супроти твоєї волі! Ти ж знаєш, за мною піде багато бісівської сили! – Погрожуєш!? – сатана розсердився, тільки я його вже не боявся. – Пропоную угоду. Ти даєш мені поквитатися з ним, я ж піду і продовжу свою справу на Україні. Клянусь тобі вогнем пекельним, що завалю Велике князівство Руське, так що й каменя на камені не лишиться!» [1, 258].

Місію в Україні було виконано: точились кровопролитні братовбивчі війни, була руїна. Недоля повертався додому. Його сутність змінилась, і він сам це відчував: «Мені безмежно шкода стало, що я наробив стільки біди людям. Ні, те, що вербував старшин та рубав у бою – це нічого, така робота в мене. Мучила совість за Ольгу, за отамана Шила, за тих людей у Срібному, за Божевільного. Не буду більше брехати, лихословити, не буду красти та зраджувати своїй дружині. Щоби хоч трохи заспокоїти сумління, я й вирішив розказати вам усю цю історію. Надіюся, ви зрозумієте її правильно, бо всі ви люди й під Богом ходите» [1, 344].

Отже, з розгортанням сюжетної лінії роману «Із сьомого дна» еволюціонує головний образ-персонаж чорт Недоля, який в Україні набуває рис людяності, позбавляється своєї демонічної сутності й стає простим смертним. Під впливом та намовлянням темних сил змінюються й інші образи, проте сильних духом чортам скорити не вдається. Особливістю твору є, з одного боку, присутність у ньому містичних персонажів (Недолі, Біди, Лиха, Люцифера – посланців пекла), які активно втручаються у події, з іншого – протистояння їм реальних історичних героїв – простих селян, дочки Богдана Хмельницького Олени, козаків та їх старшин. На чистих серцем та відважних, що живуть праведно й важко (як-то полковник Іван Богун та гетьман Іван Виговський), чортівські чари не діють. Богун та Виговський – мудрі, сміливі, тверді в свої переконаннях, залишаються незламними у правді, власній честі й вірі християнській. Такі ж, як Мельник та корчмарка Ольга – слабкі й підступні, продають дияволу душу й займаються «чорними справами» – допомагають посланцям пекла (Мельник знаходить для чортів «вбранка», в які вони вселяються та вершать свої злодіяння). Демонічна сутність чортів виявляється в надзвичайній силі їх вчинків та здібностей, вони здатні проникати із пекла в сьогодення. Характерною рисою художнього світу роману є перетинання подій у часі та просторі, що дає змогу вільно почувати себе в будь-якій стихії, в координатах реального і містичного, національного і вселенського, історичного факту і міфу. Авторам вдалося звернутися до вічного – історичних першовартостей українського народу, кореспондуючи їх у романтично переосмисленому зображенні, проте доносячи до свідомості читача важливі якості реальності, що забезпечує екзистенційним дефініціям персонажів історичне підґрунтя і побутування у позачасовому плані. Орієнтація на християнські духовні цінності й національно-державницьку складову пояснює гуманістичне розв'язання широкого кола проблем.

Водночас увагу письменників спрямовано на переоцінку традиційного, звичного, усталеного – образи стають засобом авторської гри з усталеними суспільними стереотипами, ідеями. Гра зі словом переростає в гру поняттями, смислами, значеннями. Образи-персонажі створені та розраховані на те, чи впізнає читач в постатях цитату, алюзію, чи зрозуміє іронію.

Отже, специфіка українського постмодернізму полягає у демократизації літератури, переакцентації традиційної тематики і проблематики, репрезентації і переосмисленні образів, ігрових принципів моделювання, іронічності

авторської позиції тощо. Образний світ у сучасному українському романі еkleктичний, іронічний, містичний, міфічний, національно кодований, суперечливий, психологічно забарвлений, пародійний, абсурдний, позбавлений однозначності, сугестивний.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бакалець Я., Яріш Я. Із сьомого дна. / Я. Бакалець, Я. Яріш. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2011. – 396 с.
2. Гундорова Т. Соцреалізм як масова культура / Т. Гундорова // Сучасність. – № 6. – 2004. – С. 52–65.
3. Затонский Д. Модернизм и постмодернизм: Мысли об известном коловращении изящных и не изящных искусств. / Д. Затонский. – М.: АСТ: Фолио, 2000. – 256 с.
4. Іванишин В. П. Пізнання художнього твору / В. П. Іванишин. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2003. – 21 с.
5. Коваль М. Гра в романі і гра в роман (про творчість Джона Барта). / М. Коваль. – Львів, 2000. – 121 с.
6. Крістева Ю. Самі собі чужі / Ю. Крістева / Пер. з фр. Зої Борисюк. – Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 264 с.
7. Наконечна О. В. Детермінанти художнього образу в контексті театральної культури: автореф. дис... канд. мист.: спец. 26.00.01 / О. В. Наконечна. – Харківська державна академія культури. – Харків, 2008. – 21 с.
8. Пахаренко В. І. Українська поезика. / В. І. Пахаренко. – Вид. 2-ге, допов. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 319 с.
9. Поліщук О. Автор і персонаж в українській новітній прозі. / О. Поліщук. – К.: ПЦ «Фоліант», 2008. – 176 с.
10. Поліщук О. Позиція персонажа в українській постмодерній прозі / О. Поліщук // Слово і час. – 2003. – № 2. – С. 70–74.
11. Поліщук Я. Що змінюється в сучасній літературі / Я. Поліщук // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2005. – № 4. – С. 104–112.

ПОЛИКОМПОНЕНТНОСТЬ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ОБРАЗОВ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ФАНТАЗИИ «ИЗ СЕДЬМОГО ДНА» ЯРОСЛАВЫ БАКАЛЕЦ И ЯРОСЛАВА ЯРИША

Лариса Волошук

В статье определены характерные признаки образов в современной украинской прозе, в частности в исторической фантазии «Из седьмого дна» (2011 г.) Ярославы Бакалец и Ярослава Яриша. Указано, что произведение моделирует восприятие прошлого сквозь призму современных морально-этических ценностей, что позволяет выяснить суть изменений в характеристике человека в актуальном настоящем; важным компонентом формирования образов-персонажей является лирико-эмоциональный аспект. Определено, что рассматриваемый роман интересен не только темой, ведь представляет Большую Руину (вторая половина XVII века), но и трактовкой прошлого сквозь призму желаемого идеала, который формирует национальное сознание.

Ключевые слова: *образ-персонаж, образная система, художественная романистика, парадигма времени, художественное измерение, литературная проекция, мистичность образа.*

**THE PECULIARITIES OF IMAGES IN HISTORIC FANTASY “IZ SIOMOHO DNA”
BY YAROSLAVA BAKALETS AND YAROSLAV YARISH**

Larysa Voloshuk

*This article tries to outline the differential peculiarities of images in the modern Ukrainian prose, particularly in historic fantasy *Iz siomoho dna* (2011) by Yaroslava Bakalets and Yaroslav Yarish. The historic prose of the early XXI century is an inhomogeneous, contrastive and diversified phenomenon. The peculiarity of Ukrainian postmodernism lies in literature democratization, reaccentuation of traditional themes and topics, representation and reinterpretation of images, game principles of modelling, the ironicalness of author's position, etc. The topicality of this article is driven by the need of analysis of the dynamics of real and mystical images in national and specific contexts in the modern literature. The novelists succeeded referring to the everlasting matter, which is the most important historic valuables of the Ukrainians, by corresponding them to romantically rethought images. The article states that the novel models the perception of the past, and defines it in terms of modern moral and ethic values, and thus allows to bring to light the nature of changes in person's characteristics in the current present. The lyrical and emotional component is the important component of the characterizations' formation. The novelists correspond important qualities of reality to the reader's mind, and it provides historic basis and timeless existence for existential definitions of characters. The commitment to Christian spiritual values and national and state constituent explains the humanistic solution of the wide variety of issues. It determines that the concerned novel is interested not only because of its theme, since it represents one of the most tragic period in the history of Ukraine – the Great Ruin (mid-to-late XVII century), but also because it treats the past in terms of the desired ideal, which forms the national consciousness.*

Key words: *characterization, imagery system, artistic roman philology, time paradigm, artistic dimension, literary projection, character's mysticality*

Стаття надійшла до редакції 10.06.2017

Прийнято до публікації 27.06.2017